श्रीदेवबोधकृतमहाभारततात्पर्यटीका

ज्ञानदीपिका

भीष्मपर्वव्याख्यानम्

Devabodha's Commentary on the Bhīṣmaparvan from the Mahābhārata

Edited by

S. K. Belvalkar

Bhandarkar Oriental Research Institute
POONA
1947

श्रीदेवबोधकृतमहाभारततात्पर्यटीका

ज्ञानदीपिका

भीष्मपर्वव्याख्यानम्

Devabodha's Commentary on the Bhīṣmaparvan from the Mahābhārata

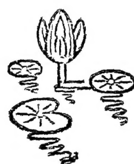
Edited by

S. K. Belvalkar

Bhandarkar Oriental Research Institute
POONA
1947

Printed at the Bhandarkar Institute's Press; and
Published by the Secretary of the Institute

तेजस्वि नावधीतमस्तु

Price Rupees Two

INTRODUCTION

The present edition of Devabodha's Commentary on the Bhīṣmaparvan is based upon a solitary MS. of it, being No. 12982 of the Baroda Oriental Institute, bearing the date Śaka 1688 (A. D. 1766). The MS. consists of two parts. The first contains five folios (fol. 1*a* being blank), and carries the text from the beginning of the parvan up to the end of adhyāya 22 of the Critical Edition. Then there is a blank folio after which, with a fresh pagination and in a different handwriting, are given foll. 1-9 (fol. 3*b*, 4*a*, 9*a* being left blank) containing the text from Critical Edition adhyāya 41. st. 1 up to the end of the parvan. Thus there is missing the entire commentary on the *Bhagavad-gītā*. We have, however, found, in another MS., what is stated to be Devabodha's commentary on certain stanzas of the Bhagavadgītā. But nothing definite can be said of its authenticity.

That Devabodha is the earliest known Mahābhārata commentator is admitted by all, he being quoted by Nīlakaṇṭha (cir. 1680–1693 A. D.)[1], Arjunamiśra (cir 1450-1500 A. D)[2], Sarvajña-Nārāyaṇa (of the 13th century A.D., if identical with the commentator on the *Manusmṛti*)[3], and Vimalabodha (between 1150 and 1300 A. D.)[4]. The value of the commentary for a critical constitution of the

---

1. See P. K. Gode in the *Annals*, BORI, Vol. XXIII (1942), pp. 146-161.
2. See P. K. Gode in *Indian Culture*, Vol. II, pp. 141-146.
3. See P. V. Kane in *History of Dharmaśāstra*, Poona (1930), Vol. I, p. 708.
4. See P. K Gode in the *Annals*, BORI, Vol. XVII (1936), pp. 395-397 . Vol XXV, p. 107.

Mbh. text is, however, lessened inasmuch as this is not a *pratipada* or word-for-word commentary (like Śaṁkara's on the Bhagavadgītā), but only a *tātparyaṭīkā*, content to dismiss whole chapters by stating their *tātparya* or ethico-philosophical gist in a short sentence. It chooses words here and there for explanation on no recognizable principle. It does not, however, avoid difficulties; and of few of its explanatory paraphrases can it be said that they err on the side of being too easy or commonplace. Only one solitary stanza from the Bhīṣmaparvan (viz., 114. 60) the commentator quotes and explains in full.

The text of the Bhīṣmaparvan which our commentator had before him (as has been established by V. S. Sukthankar for the Ādiparvan[1], and S. K. De for the Udyogaparvan[2]) was definitely of the Ś K type. The footnotes given in the present edition would amply bear this out. In about 50 cases, Cd gives a reading which is peculiar to itself and is not recorded in available MSS. As against the Critical Edition, in over 15 cases, Cd records a reading that can be said to belong to the primary Kashmirian group of MSS. including the Śāradā; in about 30 cases, Cd sides with the late or secondary Kashmirian group of MSS. in alliance with a few better MSS. of the B and D versions; in 25 cases, Cd supports the late Northern group of thirteen MSS.[3] with a few exceptions either way; and in only seven cases, it accepts a definitely Southern reading: three times with the T G group[4], twice with the entire S group backed

1. See *Prolegomena to the Ādi*, p. LXX.

2. See *Introduction to the Udyoga*, pp. XIII–XIV.

3. See S. K. Belvalkar, *Introduction to the Bhīṣma*, p. XVIII.

4. Namely, 6. 12. 36^{b}; 45. 37^{a}; and 108. 32^{d}.

by a few N MSS.[1], and once each exclusively with the G and the M versions.[2]

At the same time it has to be recorded that while Cd shows two peculiarly Northern insertions, 163* and 277*, it nowhere has an exclusively Southern insertion. In adhyāya 15, it definitely follows the Ś K sequence in reading 6. 15. 24–38 after 6. 15. 54; and in adhyāya 44, Cd allies itself with the N recension in reading 6. 44. 29 after 44. 33. Cd does not give the late Śveta episode (GK 47. 44–49. 25) nor the *Kātyāyanīstava* (GK adhyāya 23).

Of solitary readings in Cd, the most noteworthy is सूर्य-चन्द्रौ (for चन्द्रसूर्यौ) in 6. 3. 29[a]. Amongst the ominous phenomena preceding the Bhārata War, there is mention here of two eclipses, that of the Sun and of the Moon *in one and the same month.* Astronomically, with a rare exception, the first to occur is that of the Sun on the no-moon day falling on a *trayodaśī* after which can occur that of the Moon on the full-moon day. But the no-moon day of the Solar eclipse and the full-moon day of the Lunar eclipse can constitute one month (*ekamāse*)[3] only according to the *Pūrṇimānta* reckoning of the month current in Northern India. This older reading of Cd, *sūryacandrau*, might have been deliberately changed to the current *candrasūryau* (found in all MSS.) in order to make the two eclipses fall in one month (of the Southern *amānta* reckoning), ignoring the fact that it involved an astronomical rarety. There is no indication available that the change was made by Devabodha himself to ensure

1. Namely, 6. 5. 16[a] and 50. 55[d].

2. Respectively 6. 6. 3[a] and 72. 25[c].

3. The alternatives for *ekamāse* [*ekapakṣe* (K_4 B Da D_5); *ekāhnā hi* (Dn $D_{1.4.6.8}$); *ekatrāhni* (T_1 G_4 M_2); *devamāse* (Madras edition)] have no strong backing.

astronomical normalness. The Critical Edition has not, however, taken the liberty to accept the Cd reading against unanimous MSS. testimony, particularly on a controversial point like the present.

Complete MSS. of Devabodha's commentary on the entire Mahābhārata are no longer available. On three parvans (Ādi[1] and Udyoga[2], besides the Bhīṣma), the commentary has been so far published, and the B. O. R. Institute hopes before very long to publish that on the Sabhāparvan. The existence of MSS. of the commentary on the Virāṭa and the Āraṇyaka parvans was reported as early as 1880 in Bengal, but the MSS. belonged to a private owner, and their present fate is utterly unknown. As regards Devabodha's commentary on parvans 7–18 (which have not been yet brought out in the Critical Edition), we have solitary MSS. of the commentary on a few parvans only. Persons interested in the search of MSS. will be rendering inestimable assistance if they succed in discovering and reporting to the undersiged any MSS. of the commentary on any one or more of the parvans, particularly on the Karṇa, the Śānti, the Anuśāsana, and the later parvans, as well as on the Bhagavadgītā from the beginning to the end[3].

All references to the Bhīṣmaparvan given in the *Jñānadīpikā* are to the Institute's Critical Edition.

B. O. R. Institute,
Poona 10-1-47

S. K. Belvalkar

1. Edited by R. N. Dandekar; published B O R I, Poona, 1941.
2. Edited by S. K. De, published Bharatiya Vidya Series, Bombay 1944.
3. The existence of the last is proved by Sarvajña-Nārāyaṇa quoting Devabodha's gloss on BG. 11. 36.

ERRATA

Page 4, line 10 : *for* पुरुषाः श्रेष्ठाः *read* पुरुषाः[२] श्रेष्ठाः[२].

Page 4, line 17 : *for* [गृद्धः] *read* [गृद्धः (२१)].

Page 8, line 8 . *for* सुखकरे *read* सुखकरे[१].

Page 13, line 2 · *for* मौमरूप° *read* मोमरूप°.

Page 20, footnote २ : *for* अनुमानेन *read* अनुमानेन; Cd alone.

श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि

देवबोधकृतमहाभारततात्पर्यटीका

ज्ञानदीपिका

ॐ श्रीगणेशाय नमः ।

गौर्याः पत्युः पुनीता[1]न्मधुमथनपदं तत्किमप्यन्तरुद्य-
चैतन्या[2]लोकलीढं विनिहत[3]तमसं स्तिम्य[4]दानन्दमन्दम् ।
वृत्तीरापीय सद्यः प्रसरति तमसि क्षीरनीरायमाणा
यस्यायं स्वप्नजाग्रच्चरणपरिणतिव्याप्तिविष्वक्प्रपञ्चः ॥ १ ॥

मनोवाग्वपुरे[7]...... सेक्तुं माधवदैवतम् ।
भारतं नाम संत्तीर्थं येनाकारि स व[10]र्ण्यताम् ॥ २ ॥

व्यासवाङ्मयवैदग्ध्यमधुवारिधिवीचयः ।
देवबोधसरस्वत्याः सेव्यतां भीष्मपर्वणि ॥ ३ ॥

१

[fol. 1b] **कथं युयुधिरे वीराः** (१. १) इत्यादेः **तव सुतान्प्रति** (११७. ३४) इत्यन्तस्य भीष्मपर्वणि श्वेतजनार्दनस्य देवसहिताशक्रान्ताप्रतिहत-दशसहस्रस्वर्गारोहणप्रयोजनं तात्पर्यार्थः । तच्च युद्धं क्षत्रियाणां धर्मसाधनार्थं तथा-विधानां पुरुषाणां वि[11]नाशे जगदनित्यभावनया विवेकज्ञानोपयोगितया मोक्षफलमपि । एतेन सेनाद्वयेऽपि हतविहन्तरि भगवत्संजिहीर्षया जृम्भत इत्युक्तं भवति । ततः

१ Ed. सुतं ; Cd with K3 Da1 Dn1 D3 M.

1 MS. पुरीतात्. 2 MS. °श्चैताना°. 3 MS. निबिडतममत. 4 MS. स्तिभ्यदानन्द-मन्दः. 5 MS. °माणं. 6 MS. ताच्चायं. 7 °रेतानि (?). 8 MS. सिग्धुं. 9 MS. संतीर्थं. 10 MS. वर्णताम्. 11 MS. °नाशो.

प्रतिपदमीश्वरव्यापारव्याख्यानमिदं पर्व पाठाच्छ्रवणादर्थज्ञानानुष्ठानाभ्यां पुण्यं प्रसूत इति व्यतिरिच्यते ॥ **कथं युयुधि**[1][fol. 2a]**रे** (१) इत्यादेः **बभूवुः सहसैनिकाः** (३४) इत्यन्तस्य हन्तव्याहन्तव्यविवेकस्तात्पर्यार्थः ॥

तपःक्षेत्रे (२) युद्धक्षेत्रे । क्षत्रियाणां युद्धमेव तपस्तापकत्वात् । **वेदाः** (१. ४) ऋगादयो धनुर्वेदश्च† ।

३

*** त्पातिकत्वादविरुद्धम्[2] । **शीर्षं** (१८) फलवल्लरी । **अवधानेभ्यः**[१] (२०) । **अभ्याहितं**[२] (२२) युद्धम् । **ग्रहौ** (२४, २५) **बृहस्पतिशनैश्चरौ** (२५) । **विशाखयोः** (२५) इति द्विवचनं व्यक्तीनामनेकत्वात् । **कृत्तिकासु** (२६) मध्ये प्रथमनक्षत्रे । **त्रिषु पूर्वे[षु]** (२७) पूर्वात्रये । चतुर्दशी, पञ्चदशी, अमावास्या, षोडशी प्रतिपत् । एताभिरेकाहस्य संभूतपूर्वं वृत्तपूर्वमनुभूतपूर्वं **जानामि** (२८) स्मरामि । **इमां तु** (२८) न जाने त्रयोदश्यमावास्ययोश्चतुर्दशी लुप्ता । एकाहस्पर्श **एकमासे** (२९) त्रयोदश्यां **सूर्यचन्द्रौ**[३] (२९) ग्रस्ताविति न जानामि । **नद्यः** (३२) पूर्वाः सिद्धसेविताः । शोधितमर्म्य[3](sic) । व्युष्टायामतीतायाम् । निशात्ययस्य दिनव्यापकत्वात् । **उदये**[4] (३३) इति विशेषणम् । **चतुर्भिः** (३३) इति छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । **आदित्यमुपतिष्ठन्ति**[४] (३४) । उषःकालोपलक्षणम् । द्वितीया च । काला[5]ध्वनोरत्यन्तसंयोगे (Pāṇini २. ३. ५) उदयकाले । **पास्यति**[6] (३४) इत्यन्व[Fol. 2b]यः । **महाभूताः** (३६) महत्त्वं गताः । **वेलां** (३६) मर्यादाम् । **उद्वर्तयन्ति** (३६) लङ्घयन्ति । **चैत्यवृक्षाः** (३७) प्रधानवृक्षाः । सरस्यां साधवः **सारसाः**[५] (? ४०) ।

---

१ Ed. अपिधानेभ्यः; **Cd** by itself. २ Ed. अत्याहितं; **Cd** by itself. ३ Ed. चन्द्रसूर्यौ; **Cd** by itself. ४ Ed. °तिष्ठद्भिस्; **Cd** with Ś1 Ko-2. ५ Cf. *v. l.* B Da Dn D4. 5. 8; prob. **Cd** reads सारसाः for वायसाः.

---

1 MS. wrongly युधिष्ठिरे. 2 MS. °दविरुद्ध. 3 Perh. शोणितवर्षम्. 4 MS. सदये. 5 MS. reads कालाध्वनो twice. 6 MS. यास्यति. † MS. notes: अत्र पत्रं त्रुटितम्.

वावाश्यन्ते (४१) अत्यन्तं शब्दायन्ते । **वालान्** (४२) पुच्छान्[1] । **कल्यम्**[१] (४६) निर्दोषम् ॥

४

क्षुद्रम् (४) क्रूरम् । **य एव कुलधर्मं हन्यात्स एव स्वकां तनुं हन्यात्** (६) इत्यन्वयः । **शक्ये सति यथा पथि**[२] (६) इति । सत्पथि[2] यथा भ्रान्तस्तथा । **कालेन** (६) अन्तकेन । त्वम् **असि** (६) इत्यन्वयः । **परेण** (८) दैवेन । **आक्षिप्य** (१०) निषिध्य[3] । **वाक्पथेन** (१०) वाङ्मात्रेण । **प्रयात्**[३] (१०) । यथाशक्ति[४] । **गतिः** (१२) शरणम् । [**दर्शयिता** (१२) यो] दर्शयति गुरुकल्पस्त्वम् । **त्वं**[4] **हि धर्मः** (१३) इत्यादि सामानाधिकरण्यम् । धर्मादीनां च त्वत्त एव प्रसूतिर्नान्यत इति दर्शयितुम् ॥

यानि लिङ्गानि सर्वाणि (१५) इत्यादेः **क्षयवन्तो भवन्त्युत** (३५) इत्यन्तस्य शुभशब्दसूचनं तात्पर्यार्थः ॥ **भ्राजिष्मती** (२०) दीप्तिमती । **इष्टो वामं**[६] (२२) इत्यत्र वायुरित्यध्याहार्यम् । **दीर्णः**[5] (२७) परं नयति[6] । सति संनिपाते पलायते । **संनिपातो**[7][५] (३२) युद्धम् । **व्यङ्गो** (३२) जघन्यः । **परस्परज्ञाः** (३३) अन्योन्याभिप्रायज्ञाः । **व्यवधूताः** (३३) निष्कम्प्याः[8] । **सुनिश्चिताः**[9] (३३) मरणे । **क्षयवन्तो**[10] (३५)ब[Fol. 3*a*]-न्धुनाशात् ॥

५

एवमुक्त्वा ययौ व्यासः (५. १) इत्यादेः **तत्सर्वं श्रुतवानसि** (१३. ५०) इत्यन्तस्य पुण्यापुण्यकर्मणां जात्यायुर्भोगलक्षणं विपाकं तेषु तेष्वादेशो-

१ Cd Prob. reads दीर्घं कल्यं for दीर्घकालं. २ Prob. यथा पथि as two words. ३ Ed. अप्ययात्; Cd with K_5 $D_{2, 6}$. ४ Prob. gloss for यथावत् (4. 11^b). ५ Ed. संग्रामे; Cd with $Ś_1$ $K_{0-3, 5}$ $D_{1, 2, 6}$. ६ Ed. वातः; Cd with K_5 $D_{2, 6}$.

1 MS. वालानुद्यान्. 2 MS. सत्पाथे. 3 MS. निध्य. 4 MS. त्वां. 5 MS. द्दीर्णं. 6 MS. नायितः. 7 MS. संनिपाते. 8 MS. निष्क्रम्याः. 9 MS. सुनिश्चित°. 10 MS. तपवन्तो.

षूत्कर्षापकर्षेण वर्तते[1] इति भारतवर्षवासिनां त्वत्पुत्राणामप्येतावन्नियतकाल एव स इति ज्ञात्वा न शोकेन मनः खेदनीयमिति तात्पर्यार्थः ॥ [**बहुगुणा** (५)]। बहुगुणत्वादेव तदर्थं युध्यन्त इति भावः । जाङ्ग[2]लक्षेत्रे लघुखण्डारम्भे शिष्टाचारं परिपालयन्गुरुं नमस्यति — **नमस्ते** (९) इति । ह्[1](१०)[इ]ति । भवन्तीति **भूतानि** (१०) । त्रसन्तीति **त्रसा[3]नि** (१०) । जङ्ग[4]मानि । **स्थावराणि** (१०) स्थितिशीलानि । **त्रिविधा योनिः** (१०) अण्डजस्वेदजजरायुजानि । जरायुर्गर्भाशयः । **जरायुजानां प्रवराः** (११) पशवः मानवाः । ये पशवः **तेषां भेदाश्चतुर्दश** (१२) भवन्तीत्यन्वयः । **अश्वतरो** (१४) वेसरः । **यज्ञाः प्रतिष्ठिताः** (१५) ऋत्विग्यजमानाभावेन मनुष्येषु, इतरेषूपकरणाभावेन । **पुरुषाः श्रेष्ठाः** (१६) स्त्रीनपुंसकापेक्षया । **उपजीवनम्**[3] (१६) उपजीव्यत्वात् । उद्भिद्य जायन्त इति **उद्भिज्जाः** (१७) । वृक्षः स्कन्धशाखादिमान् । गुल्मा भिन्नजटाः । समूलभेदिनोऽतस्या[5]दयः । लताः [Fol. 3*b*] पराश्रयप्ररोहा लवङ्गद्राक्षादयः । वल्ल्य एकजटालाः शाका[6]दयः । चतुर्दश पशवः पञ्चोद्भिज्जा इत्येकोनविंशतिः पृथिव्यादिषु पञ्चशो[सु] मिलिताः **चतुर्विंशतिः** (१८) । **गायत्री** (१८) तद्गुणयोगात् । तद्गुणानेवाह— [4]**लोके**ति (१८) । लोकास्त्रैविद्यास्तेषां संपत्, पुण्यापुण्यहेतुत्वात् । सर्वे गुणाः गायतां त्राणादयः । **तत्त्वेन** (१९) अविपर्ययेन । वेत्ति **स लोके न प्रणश्यति** (१९) । [**गृद्धः**] गर्धालुः[7] ॥

६

गायत्रीगुणयोगे चतुर्विंशतिरपि सर्वं भोक्ता भोग्यं तदुपकरणम् । **एतानि**[7]

१ Ed. [इ] ह ; **C**d with Da1 D6 २ Ed. पुरुषः श्रेष्ठः , **C**d with K4 B D (except D2. 3. 6) S (except M4) **C**c. ३ Ed. अभिजीवनम् ; **C**d with B Da Dn D4. 5. 8 **C**c. ४ Apparently **C**d reads लोकसंपदा .(for °लोकसंमतां). ५ Ed. लोकान्न ; **C**d with K2. 4 B Da Dn D4. 5. 8. ६ Apparently **C**d reads तस्यां हि गृद्धाः . ७ Ed. इमानि ; **C**d with G1–3.

[1] MS. वर्तेतेति. [2] MS. जङ्गल°. [3] MS. त्रस्तानि. [4] MS. जङ्गमा°. [5] MS. तलादयः. [6] MS. शाखा°. [7] MS. गृध्रालुः. [8] MS. °योगेश्च°.

(३) प्रोक्तानि । जन्मप्रणाशादीनि पृथिव्या **समानि** (३) सह मया प्रमाणेन वर्तन्ते । प्रमाणं चान्वयव्यतिरेकाभ्यां ग्राह्यम् । [**जगतीस्थानि**[१] (३)] जगत्यां[1] स्था स्थितिर्येषाम् । **समानानि** (३) साधारणानि । **गुणोत्तराणि** (४) । उत्पत्तिक्रमेण पाठक्रमेण गुणान्दर्शयति — **भूमेः** (५) इति । **प्रमाणतः** (४) प्रत्यक्षात् । **एवं**[२](६)कारो भिन्नक्रमः । शब्द एव चाकाशे । **सर्वलोकेषु** (७) भूरादिषु । [**अन्योन्यं नाभिवर्तन्ते** (८)] अन्योन्याभिवर्तनं परस्परा[? र]भावः । यदाभिवर्तन्ते तदा सम्यक्सृष्टिर्भवतीत्यन्वयः । **विषमीभावं** (८) पृथक्त्वम् । **व्यतिरोहन्ति**[2] (८) प्रयुज्यते । **आनुपूर्व्या**[३] (९) क्रमेण । भूमिरप्सु[3], आपस्तेजसि, तेजो वायौ, वायुराकाशे इति लयक्रमः । उत्पत्तिक्रमस्तु व्योम्नि वायुरित्यादि । [**नैषां**[४] (९)] एषामीश्वररूपता नास्त्यचेतनत्वात् । परस्प[fol. 4*a*]रानुप्रवे[श]वतां कारणत्वप्रमाणमाह — **तत्र तत्र** (१०) इति । तथा हि । शरीरं तावत्कठिनमेव[4], पाकचेष्टावकाशाधारत्वादेवं[5] । **तर्केण** (१०) भवितव्यतात्मकप्रयत्नेन । **प्रमाणानि** (१०) प्रत्यक्षादीनि **प्रचक्षते**[6] (१०)। अथ वा **तर्केण** (१०) अनुमानेन । तच्चानुमानं पश्चान्मनसा धर्मे नये वा । [**प्रकृतिभ्यः** (११)] । प्रकृतेरेकस्याः, प्रकृ(ते)तिविकृतिभ्यः सप्तभ्यः **परं** (११) चैतन्यम् । **सुदर्शनं** (१२) जम्बुद्वीपम् । **परिमण्डलो** (१२) वर्तुलः । **द्विरंशे** (१६) भागद्वये । **पिप्पलः** (१६) पिप्पलाकृतिद्वीपस्थ एवं[7] । [**द्विरंशे** (१६)] अन्यत्र भागद्वये । **शशाकृतिः**[५] (१६) । अथ वा द्विरंशे पिप्पलः शून्यसमवाय[8] आधारतः । **ततो** (१६) द्वीपात् । **सैषः**[६] (१६) स एषः[9] ॥

---

१ Ed. जगत्स्थितानि ; **Cd** with K4 B Da2 Dn D1. 4. 5. 8 T2 M1–3. २ **Cd** reads (with Ś1 Ko–3. 5 D1. 2. 6. 7) शब्द आकाश एव च. ३ Ed. आनुपूर्व्याद् ; **Cd** with K4 B D (except Da1 D2. 8). ४ Ed. तदेषां ; **Cd** with Ś1 Ko–2 D1. 7. ५ Ed. शशो महान् ; **Cd** with **Ca**. ६ Ed. एष ; **Cd** with D7 only.

---

[1] MS. जाजगत्यास्था. [2] MS. °रोहति. [3] MS. अत्रेः. [4] MS. कठिन एव. [5] MS. °धारत्वा इव. [6] MS. अवक्षने. [7] MS. °द्वीपस्था यैव. [8] MS. corrupt. Ś1 Ko. 1 read सर्वौषधिसमावापे ; others °समावायः. [9] MS. स एकः.

७

अवकाशः (१) विस्तरः । **अवगाढाः** (२) अवगाढवन्तः । **विष्कम्भः** (४) मध्यपरिमाणः । **अविशेषकरः** (१३) विशेषलोपनः । **कलां** (२१) षोडशभागम् । [**बाहुव्यामपरिवृत्ता** (२६)] बाहुव्यामः स च करयोर्बाह्वोः स्तनयोरन्तरम् । परिवृत्ता परिमण्डला । **अप्सरसोपमाः** (३०) । छान्दसोऽकारागमः । **अपरगण्डिकाः** (३३) अ[प]रगण्डशैलाः । **आयुःप्रमाणमारोग्यम्** (३७) उद्दिश्यंत(sic) इत्यन्वयः । [**धर्मतः कामतोऽर्थतः** (३७)] धर्मार्थकामैः **समन्वितानि** (३८) इति च । तृतीयायां तसिल् । **धनुःसंस्थे** (३६) । धनुराकृती । **प्रभोरेव** (४६) **संभवः** (४६) । प्रभुबलेनाकारेण परिणतः ॥

८

समेषु (७) सुखेषु । [**विषमेषु** (७)] दुःखेषु । **अनुगण्डिका** (२७) गण्डशिला । अनूकमाकृतिः ॥

९

अनिस्पन्दाः (१३) अस्वेदिनः । **कनकामये** (१५) । आकारश्छान्दसः । **जाम्बूनदं** (१६) स्वर्णभेदः । **प्रभुः** (१७) समर्थः । **विभुः** (१७) व्यापकः । **संक्षेपः** (१७) संहारः । **विस्तरः** (१७) सृष्टिः । **नरनारायणौ** (२१) । **वैकुण्ठः** (२१) । **विष्णुरित्याहुर्वेदाः** (२१) ॥

---

१ Ed. कलांशं ; Cd with Da D3. 5. 7 Ca reads कलां स(:). २ Ed. त्रिंशद्वाहुपरिग्राह्या ; Cd by itself. ३ Ed. उद्दिश्यते : Cd perh. उद्दिश्यते as in Ś1 Ko. 1 D1. ४ Ed. संविधिः ; Cd with K3. 5. ५ Cd apparently reads 8. 7[cd] with Ed. ६ Ed. अनिष्पन्दाः ; Cd with D3. ७ Ed. कनकात्मके ; Cd with K3. 4 B D Ca. c.

---

[1] MS. परिवृत्तपरिमण्डला. [2] MS. प्रभुराकृति. [3] The gloss presupposes अनिस्पन्दाः as the reading, with Ś1 T1 G1. 3. 4 M2. 5 Co. [4] MS. सृष्टौ.

१०

मूर्छितं (१) मीलितम् । **संज्ञते**[1] (२) रज्यते[2] । **अवलुम्पन्ति** (७१) आच्छिन्दन्ति । **पिता** (७४) जनकत्वात् । **पुत्रः** (७४) नन्दकत्वात् । [Fol. 4b] **खं** (७४) पुरुदानात् । **द्यौः** (७४) सुखमयत्वात् । **सम्यगच्छिद्रदर्शिनी** (७४)] अविपर्यस्तम् । अच्छिद्रं सामाद्युपायजातं पश्यति यथोक्तम् ॥

११

अनागतं (२) कलिकालभावि । **अतिक्रान्तं** (२) कृतादिभवम् । **वर्तमानं** (२) सांप्रतम् । **तिष्यं**[१] (३) कलिः । **संक्षेपात्** (४) संहारात् । **संक्षेपः** (१४) शेषमात्रम् ॥

१२

विष्कम्भं (१) मध्यपरिमाणम् । [**परिमाणं** (१)] परिमण्डलमानम् । **न म्रियते** (१०) । अकाल इति शेषः । **क्षमा** (१०) प्रतिकारबुद्ध्यनुत्पादः । **तेजः** (१०) प्रतीकारसामर्थ्यम् । अनेन धर्मातिशयशालितया दुर्भिक्षविरोधित्वमुक्तम् । **वर्णान्तरे**[२] (१९) वर्णमध्ये । द्वयोर्मेलक इति यावत् । **केशरो**[३] (२१) बकुलः । **चत्वारः** (२७) ब्राह्मणादयः । **दण्डकाः**[४] (३६) दण्डकारिणः ॥

१३

मानःशिलोमनः[५] (sic; ४) । **पुष्करैः** (३६) कराग्रैः कर्षणं सीकराणाम् । **निर्याणं** (४७) मरणम् । **आश्वास**[3] (४७) आश्वसिहि ॥

---

१ Ed. पुष्यं; **Cd** with B Da Dn D1. 3–5. 8 M3–5 **Cc**. २ Ed. वर्णान्तरं; **Cd** with K3–5 B Da2 Dn D1. 2. 4–6 T M4 **Ca**. ३ Ed. केसरी; **Cd** alone. ४ Ed. दण्डिकाः; **Cd** with T1 G4. ५ Ed. मानःशिलो महान्.

---

[1] MS. सज्जते. [2] MS. रज्यंते. [3] MS. आश्वासं.

१९

कामं (४) यथेष्टम् प्र[? प्रा]कारमिव **प्रकारं**[१] (११) परप्रवेश[1]प्रति-षेधम् । **प्रवर्ष**[? °चकर्ष (३२)] प्रकर्षवच्चकार प्रेरितवान् । **ध्वजानां** (४१) शब्देन **रणरणीभूतम्**[२] (४२) इति तात्पर्यार्थः । **स्रंसन्ते** (४४) गलन्ति ॥

२०

[**भीष्मनेत्राः** (१)] भीष्मो नेता येषाम् । **जघन्यौ**[2] (२) पृष्ठस्थौ । **व्याभषन्तः**[३] (२) प्रतिकूलं रुतवन्तः । **शक्तो** (६) वर्षणमेघः सूर्या-चन्द्रमसौ वा । वृहत्क्षत्रो **वार्धक्षत्रिः** (१२) ॥

२१

उद्यानम् (५) उत्थानम् । [**बलवीर्याभ्याम्** (१०)] बलमेव वीर्यम् । घनोबलाम् (sic) । **गुणभूतः** (१३) गुणतां प्राप्तः । **अन्यथा** (१३) कृष्णस्य गुणभूतो जयो यदि न भवेत्तदा । **अस्य** (१३) दुर्योधनस्य **विजयः** (१३) । **संततिश्च**[४] (१३) राज्ञामिति शेषः । **अवस्फूर्जन्** (१५) जृम्भमाणः । **अनुत्कृष्टं** (१६) जयम् । **तैर्जित**[3]मिति । **व्यथां**[4] (१७) भयम् ॥

२२

वाहैः[५] (५) रथः । **भाण्डानि** (५) आधारः । **योक्त्राणि** (५) बन्धनरज्जवः । **दान्तशलाकं** (६) हस्तिदन्तकृतशलाकायुतम् । **ब्राह्मणसात्** (८) ब्राह्मणस्वामिकं **कुर्वन्** (८) । **पराधम्**[६] (९) उत्कृष्टम् ॥ †

* * * * * * *

---

१ Ed. प्राकारम् ; **Cd** with Da1. २ Ed. झणझणी° ; **Cd** with K3 Dn1 D7. ३ Ed. °भषन्त ; **Cd** with K5 D2. ४ Ed. संनतिश्च (as in Ś1 Ko-3 D2. 7 **Ca**. c ; **Cd** with D1. 6. ५ Ed. °यान° ; **Cd** with Ś1 Ko-3. 5 D2. 7. ६ Ed. परार्ध्य° ; **Cd** alone.

---

[1] MS. °प्रतिखेदम्. [2] MS. जघन्यो पृष्ठस्थो. [3] MS. तर्जयामिति. [4] MS. यथाभयम्.

† There is a blank folio after this, after which is written, *sec. m.*, the portion of the Bhīṣmaparvan beginning from 41. 1. Thus the Ms. has no proper comm. on the Bhagavadgītā.

गीताटीका देव(को)बोधस्य†

किं वा विद्या। वेदान्तानां गुह्यो भाग उपनिषदः। आरोप्यानित्यादिप्रज्ञा हि नैयायिकपण्डितानाम्। वादाः वादोत्तरशास्त्राणि। **भाषसे** (BG. ii. 11) सर्वदा पण्डितं मन्यसे व्यवहरसि। तत्र किमर्थः। **अशोच्यान्** (ii. 11) शोचितुमयोग्यांस्त्वम् **अन्वशोचः** (ii. 11) अनुशोचितवानसि। जीवः पुरुषो हि आकाशवन्निराकारत्वाद्धन्तुमशक्यः। कथं त्वमनुशोचसि। हन्यन्तु(sic) शरीर-पिण्डाः। स तु अचेतन(व)त्वादभेदं न जानाति। तत्राह। **अन्तवन्त इमे देहाः** (ii. 18) अविनाशित्वादित्यादि। **अव्ययस्य** (ii. 17) नित्यस्वरूपस्य। अत एव **पण्डिताः अगतासून्** (ii. 11) इव **गतासून्** (ii. 11) अपि **नानुशोचन्ति** (ii. 11)। वाद इति पूर्वपक्षशास्त्रम्। ननु यदि जीवोऽपि आकाशवन्निराकारस्तर्हि अथ दुःखयोगः कस्य भवति। तत्राह। **मात्रास्पर्शाः** (ii. 14) इत्यादि। शीतं च उष्णं च सुखं च दुःखं च ददति। मीयन्ते विषया अमीभिरिति मात्राः इन्द्रियाणि तैः सह संस्पर्शाः संयोगाः शरीरपरिग्रहा इति यावत्। आत्ममनःसंयोगादिन्द्रियाण्येवंविधाः स्पृशन्ति। **तान् सुखदुःखादीन् तितिक्षस्व** (ii. 14) संप्राप्य सहस्व। किंभूताः। **आगमापायिनः** (ii. 14) आगमेन उत्पादेन हेतुना अपायिनः विनश्वराः। अथ वा आगमः न्यासः, अपायो विनाशः, तौ विद्येते येषां ते तथा। अत एव **अनित्याः** (ii. 14)। ये ये उत्पत्तिमन्तस्ते ते नश्वराः कार्यत्वाद्घटवत्। **नासतो विद्यते** (ii. 16) इत्यादि। पूर्वं तावदुक्तं सुखदुःखादि सहस्वेति। तदनुवादोऽयम्। **असतो** (ii. 16) अविद्यमानस्य अपूर्वजन्मकस्य जन्म न। सुखाद्युत्पादितं तन्न विद्यत एव। वर्तमानजन्मनि तस्य भावो नास्ति। तस्य अवश्यभोक्तव्यत्वात्। **उभयोः** (ii. 16) इति। उभयोः सुखदुःखव्युत्पादानु-

---

† This is a fragment of Devabodha's commentary on the Bhagavadgītā found written at the end of Baroda Oriental Institute MS. No. 13036, containing Caturbhuja's commentary on the Bhīṣmaparvan.

त्पादयोः अवश्यत्वात् **तत्त्वदर्शिभिः** (ii. 16) योगिपुरुषैः **दृष्टः** (ii. 16) विषयीकृतः । अयं भावः । येन कर्मशरीरमारब्धं तस्मिन्सति पुनः कर्म, कर्मणि सति पुनर्जन्म, इति शरीरबन्धहेतुः कर्मकलापो[ऽ]नवधिः योगाविर्भावः । च्युतस्य भूतभवद्भाविकर्मदहनम् । सर्वं समुखादिध्वंसभास्करस्ताकार्यस्वाह(sic) । आत्मनि विद्यमाने सुखदुःखाविर्भावो नास्तीति भवतास्त्येव यद्ब्रह्मतत्त्वं सद्रूपं नित्यसत्त्वाधिकरणं तस्य भावो नास्त्येवेत्यादि ॥ **कर्मणो ह्यपि** (iv. 17) इत्यादि । यद्यपि श्रुतिस्मृतिविहितमेव कर्म प्रसिद्धं तथापि मुमुक्षुभिस्तस्य स्वरूपमवश्यमेव बोद्धव्यम् । **विकर्मणः** (iv. 17) इति । असंभाव्यपाषण्डिक्रियमाणस्य कर्मणः इति विरोधिनः अविरुद्धस्य न शूलादिभक्षणस्य । यद्वा मोक्षार्थिनं प्रति काम्यमेव विरुद्धं कर्म । तत्तु तेषामकर्तव्यमेव । एवं विविधप्रकारा **कर्मणां गतिः** (iv. 17) गतिमद्भिर्गेया(sic) । **कर्मण्यकर्म** (iv. 18) इत्यादि । कर्मणीति फलाकाङ्क्षायां कर्मणि । अकर्म कर्मणोः अभावं मन्यते । कर्मणि कर्मणा भावरहिते कर्मणि कर्म करणं मन्यते । स त्यक्तो गीयतमेवार्थं(sic) वक्ष्यमाणे श्लोके संभवति । **स यस्य सर्वे समारम्भा** (iv. 19) इत्यादि । ईश्वरचिन्तनात्मकेन तत्त्वज्ञानेन पूर्वजन्मकर्मवर्तमानकर्मणोः क्षयः स्यादिति ज्ञानरूपेण कर्मणा दग्धानि निरस्तानि कर्माणि यस्य स तथा । **त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्** (iv. 20) इत्यादि । नित्येन परमात्मज्ञानेन तृप्तः फलसङ्गरहितः सन् ईश्वरोपासनार्थे **कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित् करोति** (iv. 20) । किंभूतः सन् कर्मणि प्रवृत्त इत्याह **निराशीः** (iv. 21) निराकाङ्क्षः । **यतचित्तात्मा** (iv. 21) इति । चित्तं मनः आत्मा शरीरं तौ नियमितौ येन । **ब्रह्मण** (iv. 24) इति । इदानीं ब्रह्मप्राप्त .... सर्वं द्रव्यजातं ब्रह्मतत्त्वमयं ध्यातव्यं तत्राह **ब्रह्मकर्मसमाधिना** (iv. 24) । पुरुषेण जीवात्मना ब्रह्मैव मे(? हो)तव्यम् । एकाकारितया परिवे(? ज्ञा)तव्यम् । **ब्रह्मार्पणम्** (iv. 24) इति । येन प्रतिवादिना अर्प्यते तदपि ब्रह्म । ब्रह्मरूपेऽग्नौ ब्रह्मस्वरूपेण याजकेन हुतम् । **अपरे** (iv. 25) योगिनो दैवमेव योग्यं पर्युपासते । येन यज्ञेन देवा इज्यन्ते जनानामित्यर्थः । **अपरे** (iv. 25) च ब्रह्माग्नौ

यज्ञेनैव यज्ञमुपजुह्वति । सत्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्म विज्ञानमिति ब्रह्मपर्यायाः । तदेव होमाधिकरणविवक्षया द्विने(? त्वे)न निरूपितम् । यज्ञं सौमरूपमात्मानम् । अयमर्थः । निरुपाधिना ब्रह्मस्वरूपेणात्मानमाचष्टे । सोपाधिरात्मा एकाकारपरिचयं करोति । **श्रोत्रादीन्** (iv. 26) इत्यादि । अपरे योगिनः इन्द्रियाणि **संयमाग्निषु जुह्वति** (iv. 26) संयमे ब्रह्मचर्येण कालं गमयन्तीत्यर्थः । **अन्ये** (iv. 26) गृहस्थाः **शब्दादीन् विषयान् इन्द्रियाग्निषु जुह्वति** (iv. 26) विषयमार्गेण गमयन्ति । **आत्मसंयम-** (iv. 27) इति । आत्मसंयमः यदाह । **अपरे** (iv. 27) योगिनो ज्ञानदीपितेऽग्नौ सर्वेन्द्रियकर्माणि **जुह्वति** (iv. 27) निदधति । सर्वेन्द्रियाणि बुद्धीन्द्रियाणि तेषां कर्माणि रूप(क)ग्रहणादीनि कर्मेन्द्रियाणि कर्माणि वचनादीनि । विहरणउत्सर्गआनन्दरतिप्राणाः पञ्च वायवः । तेषां कर्माणि अधोगमनन्यायगमनव्यायमनस्वर्गे(sic.) च ऊर्ध्वगमनानि । एतानि गमनानि सर्वाणि वशीकृत्य यो योगारूढः स्यात् । **द्रव्ययज्ञा** (iv. 28) इति । द्रव्यैः सोमाज्यक्षीरादिभिर्निर्वर्तितव्यो यज्ञो येषां ते तथा । आहारादिषडङ्गयोगो येषां ते तथा । **स्वाध्यायो** (iv. 28) वेदाभ्यासज्ञानं तत्त्वावबोधः एते यज्ञा येषां ते तथा । प्राणायामविधिमाह । **अपाने जुह्वति** (iv. 29) इति । योगाभ्यासकाले नासिकारन्ध्रेण वायोर्गतिस्त्रिविधा प्रवर्तयितव्या । तदाह अपाने वायौ पूरणे प्रवृत्ते प्राणरेचकप्रवृत्तिदुर्गतिमस्तकमध्यवर्तिनि सुषुम्ना नाडी विद्यते न द्वारेण बाह्यं अन्तः प्रवेशयतीत्यर्थः । **प्राणापानगतीः** (iv. 29) इति । प्राणापानयोरूर्ध्ववतोऽधोवतो गती रुद्ध्वा भस्त्रामिव शरीरं कुम्भकप्रवृत्या पूरयित्वा कुम्भकप्राणायामपरायणः स्यात् । **अपरे नियताहारा** (iv. 30) उदरस्यार्धभागं ओदनेन पूरयेत । तृतीयमुदकेन चतुर्थं वायुसंचरणार्थं वक्ष्यतीति योगशास्त्रविधिरस्ति । तदाह **नियताहाराः** (iv. 30) मस्तकावृत्तौ । प्रवृत्ता योगिनः **प्राणान् प्राणेषु जुह्वति** (iv. 30) निदधति । तस्यामस्यायं सर्वे प्राणायामं एकीभवन्तीति वाक्यार्थः । **सर्वेप्येते** (iv. 30) पूर्वे योगविदः । यज्ञैः क्षपितं कल्मषं संसारदुःखं येषां । **यज्ञशिष्टाशिन** (iv. 31) इति । यज्ञार्थं यद्द्रव्यं तदवशिष्टमेव अमृतं भुञ्जते **यज्ञशिष्टामृतभुजः** (iv. 31)। **सनातनं ब्रह्म** च

यान्ति (iv. 31) । **अफलाकाङ्क्षिभिः** (xvii. 11) । क्रियमाणो यज्ञो ब्रह्मप्राप्तये भवतीत्यर्थः । यः पुनरज्ञः तस्य **नायं लोको न परः** (iv. 40) ॥ **अग्निर्ज्योतिः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् तत्र प्रयाता गच्छन्ति** (viii. 24) ॥ सांख्यानिको नामाध्यायः १ । भक्तियोगः २ । कर्मयोगः ३ । संन्यासयोगः ४ । योगविद्योपदेशः ५ । संन्यासयोगः ६ । प्रकृतियोगः ७ । आध्यात्मयोगः ८ । शक्तियोगः ९ । विभूतियोगः १० । विश्वरूपदर्शनं ११ । भक्तियोगः १२ । क्षेत्रज्ञयोगः १३ । गुणयोगः १४ । पुरु(षोत्तम)योगः १५ । नियमदर्शनयोगः १६ । गुणविभागयोगः १७ । संन्यासयोगः १८ ॥

* * * * * * *

४१

[Fol. 1*a*] **ततो धनंजयं दृष्ट्वा** (१) इत्यादेः **दध्मुर्हृष्टा मनस्विनः**[1] (१०४) इत्यन्तस्य गुरुभिः सह युद्धमिति[2] तदर्थमस्य तदनुमतिग्रहणं युधिष्ठिरशीलातिशयप्रयुक्तं, जयाशंसा, वरदानफलं च तात्पर्यार्थः ॥ **भेर्यः**[3] (३) बृहत्यो ढक्काः । **पेश्यः**[4] (३) काहलाः । **क्रकचो** (३) वाद्यविशेषः । **गोविषाणिकाः** (३) गोशृङ्गाणि । एतच्च (? २५) पौ[? कौ]रवाणां संतोषाय निन्दार्थं पाण्डवानाम् । **पराभ[? भा]वाय**[१] (३३) परिभवाय । अथ वा परश्चासावभावश्चेति मरणम् । **एवं गते** (३५) एवं ज्ञाते । **परस्य** (३९) तवेति शेषः । **तावच्** (४३) छब्दक्रमापेक्षया[5] इदानीं नास्ति मृत्युः क्रमेण भविष्यतीति । **प्रायगतं** (५९) शस्त्रसंन्यासिनम् । **श्रद्धेयवचनात्**[२] (६१) सत्यवचनात् । वाच्यम् । सहकारिता **यदि साहाय्यं** (८६) **पश्यसि** चेद्यदि **समं** पश्यसि । **युयुत्सुर्युधिष्ठिरमब्रवीत्** (९०) इत्यन्वयः । द्विकर्मकमिदम् । अत्र द्वितीय-

---

१ Ed. °भावाय, which is in fact the basis of the alternative explanation in **C**d. २ Ed. °वाक्यात्; **C**d hypermetric.

---

[1] MS. दध्युर्हृष्टमनस्विनम्. [2] MS. युद्धं तदर्थमस्येति. [3] MS. भार्ये. [4] MS. येश्व. [5] MS. °क्रमापेक्षा.

कर्मापेक्षया [**प्रीतोस्मि[1]** (९०) इ]त्यत्र शब्दमध्याहृत्य प्रीतोऽस्मीत्यन्वयः । अथ वा **इदमब्रवीत्** (९०) इत्युक्तम् । किं तदित्याकाङ्क्षायामितिशब्दाध्याहारात्प्रीतौ युधिष्ठिर एवेत्यन्वीयते प्रीणातीति युधिष्ठिरस्य सहायप्रार्थनया । इतः **पिण्डः** (९३) पितृयज्ञः पितुः [**तन्तुः** (९३)] संतानो **धृतराष्ट्रस्य** (९३) **त्वयि दृश्यते** (९३) । असद्भजनलिङ्गेन न त्वां हनिष्यति भीम इति यावत् । **एकपुष्करान्[2]** (९८) मुरजान् । **सौहृदं** (१०१) मैत्रीम् । **कृपां** (१०१) स्नेहम् । **दयां** (१०१) दुःखप्रहाणेच्छाम् ॥

४२

एवंव्यूहेषु[3] (४२. १) इत्यादेः **भीष्मस्य[1] विक्रमम्** (४६. ३) इत्यन्तस्य सर्वातिशयभीष्मविक्रमस्तात्पर्यार्थः ॥ **क्ष्वेडाः** (४) सिंहनादाः । **गोवृषः** (८) बलीवर्दश्रेष्ठः । **अभ्यभूत्[2]** (९) अभिभूतवान् । **नादयन्** (१३) नादं कुर्वन् । **सोदर्याः** (१४) सोदराः । [**निर्मुक्ताशीविषोपमाः** । (१७)] निर्मुक्ताः मुक्तकञ्चुकाः, आशीविषा उपमा येषाम् । **व्यायच्छन्तः[4]** (२४) व्यायामं कुरुतः (sic) ॥

४३

पू[Fol. 1*b*]**र्वाह्णे** (१) अहःपूर्वभागे । **तोत्रं** (५) द्विरू[? क]र्णिका । **आनर्छतुः** (१२) आच्छादितवन्तौ । **पीताभ्यां[3]** (१६) पायितजलाभ्याम् । **परासुकरणं** (२९) मारकम् । **रभसं** (३२) सत्वरम् । **जत्रुदेशे** (३३) अंससंधौ । **विपरीतं** (८२) भावः (sic) । [**तत्र तत्र** (८३)] सर्वत्र ॥

४४

जज्ञे (२) ज्ञातवान्[4] । **स्वस्रीयं** (२) भागिनेयम् । **अरिष्टा[5] इव** (३)

---

१ Ed. प्रीतात्मा ; **Cd** with D2. २ Ed. एव पुष्करान् ; **Cd** with Da D3. 5 **Ca.** np. ३ Ed. एवं व्यूढेषु ; **Cd** with Ś1 Dn2 D3. ४ Ed. व्यायच्छन्त ; **Cd** alone. ५ Ed. आविष्टा ; **Cd** by itself.

---

[1] MS. भीमस्य. [2] MS. अभ्यभूता. [3] MS. पिताभ्यां. [4] MS. जातवान्.

लघुकारित्वात् । **अन्तरं** (५४) छिद्रम् । **तर्कयन्तौ** (५४) चिन्तयन्तौ । **जज्ञिरे** (५८) ज्ञातवन्तः । **आलोकात्**[१] (163*) आ संसारस्थितेः ॥

४९

दिष्टं (२) दैवम् । **नीडात्** (५) स्थानात् । **पुष्पितौ** (२३) पुष्पयोगाच्छबलौ बहुलात् । **हस्तावापं**[२] (२७) हस्तत्राणं शरमुष्टिर्वा । **अनवगूढस्य** (२९) अवतीर्णस्य । **पौरुषं** (३२) पराखनिषेधे स्वास्त्रे प्रयोगे च सामर्थ्यम् । **लाघवम्** (३२) शीघ्रकारिता । अस्त्राणां **कालनं**[३] (३२) प्रयोगः ॥

५०

आर्छत् (५) गतवान् । अथ भीमसेनं समासाद्य चेदीनां सामात्याना-मपि बहुभिः कलिङ्गैर्निषादैश्च **विमर्दः** (१४) आसीदित्यन्वयः । **यथा शक्तिः**[४] (१५) यथाबलम् । **पुरुषकारं कृत्वा** (१५) **संन्यवर्तन्त चेदयः** (१५) इ[Fol. 2b]त्यन्वयः । **संतिष्ठतेषु**[५] (cf. 16) व्यावृत्तेषु न निवृत्तः पराभि-मुखं गत इति यावत् । **तपान्ते**[1] (२०) वर्षाकाले । **सर्वशैक्यायसीं** (२१) लोहमयीम् । **उद्ब[ब]र्हे** (२४) [आ]कृष्टवान् । वृषभस्येदं **वार्षभम्**[६] (२५) । **शातकुम्भमयैः** (२५) सौवर्णैः । **सर्पविषोपमं** (२६) सर्पोपमां कृत्वा विषोपमं प्राणहरत्वात् । **अन्तरायुधिनं** (३६) प्रधानयोधम् । **आरुग्णो**[2] (३७) भग्नः । **सानुमान्** (३७) इति भग्नसानुव्यावृत्त्यर्थं भीमस्यो-पादानम् । **अग्निचक्रमिव आविद्धं** (३९) भ्रामितं येन दृष्टं तेन वेगवत्त्वं च विवक्षितम् । **मोहयामास** (४२) अतिलाघवेन सर्वत्रदर्शनलक्षणं मोहमकार-यत् । **आंजौ**[3] (४३) पङ्क्तौ । **आप्लुतं** (४५) ..... । केवल**प्रसृतं** (४५) सर्वदिक्षु प्रसरणम् । **समुदीर्णं** (४५) सर्वत्र शरणम् । **संपातं** (४५)

१ N ins. 163*. २ Ed. हस्ताच्चापं; Cd with Ko. 4 B2. 4 Da Dn2 D8. 4. 8 T2 Co. ३ Ed. लाघवं; Cd कालनं by itself. ४ Ed. °शक्ति; Cd with K6. ५ Cd reading for संनिवृत्तेषु? ६ Ed. आर्षभं; Cd by itself.

1 MS. उपान्ते. 2 MS. आरुग्नो. 3 MS. राजौ.

वेगकृतं संयोगम् । **समुदायं**[१] [च] (४५) सर्वातिसमुच्चमम् । **वियोधाः** (४७) योधशून्याः । **छिन्नान्** (४८) **सह सादिभिः** (५०) **पततः पतितांश्च** (५०) **पश्यामि**[२] (५०) इत्यन्वयः । **आरवः** (४७) आरवाः । **तोमराः** (४८) सर्वलोहाः । **महामात्रः** (४८) हस्त्यारोहः । **परिस्तोमाः** (४८) कम्बलाः । **कक्षाः**[३] (४८) वरत्राः । **ग्रैवेयाणि** (४९) ग्रीवाभरणानि । **कणपाः** (४९) मुकुटानि । **तूणीरान्**[४] (४९) इषुधीन् । **यन्त्राणि** (४९) सावित्रीप्रभृतीनि । **तोत्राणि**[५] (५०) कर्णमूलतोदनानि । **त्सरून्** (५०) खड्गमुष्टीन् । **छिन्नगात्रावरकरैः** (५१) छिन्नं गात्रं प्रथमं जङ्घादि । अवरो जघन्यो भागः । करः शुण्डः । **खलीनानि** (५३) कविकाः । **योक्त्राणि** (५३) बन्धनरज्जवः । **कुन्थाः**[६] (५३) चर्मयष्टिः । **परिस्तोमाः** (५३) चित्रकम्बलाः । **प्रासाः** (५३) कुन्ताः । **ऋष्टयः**[1] (५३) खड्गाः । **महाधनाः** (५३) महामूल्याः । **आस्तरणानि** (५४) शय्यानां छादनानि । **अपविद्धानि** (५४) पतितानि । **प्रोथय**[Fol. 3*a*]**न्त्रैः** (५५) कविकादिभिः । **शबलां**[७] (५५) चित्राम् । **परामृश्य** (५६) हित्वा । **पञ्चत्वं** (५९) मरणम् । **संबाधं**[८] (८०) संकीर्णम् । **पार्ष्णिं** (८५) पृष्ठभागम्[2] । **पारावता**[3] (८९) वाजावर्त(sic)निभा अश्वा यस्य राज्ञस्तस्य रथे (८९) **कोविदारध्वजं** (८९) युगपत्रध्वजं धृष्टद्युम्नं **दृष्ट्वा** (८९) भीमः **समाश्वसत्** (८९) इत्यन्वयः । **रभसं** (९९) सत्वरम् । **आनर्छुः** (९९) आच्छादितवन्तः । **वातायमानैः** (१०६) वातवदाचरद्भिरितस्ततो गच्छद्भिः ॥

५१

व्यजनानां (३१) चामराणाम् । **यथा कुर्याद्धनंजयः** (३७)

---

१ Apparently **C**d reads समुदायं च for दर्शयामास. २ Ed. पश्यामः ; **C**d with B2 Da1 Dn D4. 5. 7. 8. ३ Ed. कक्ष्याः ; **C**d with K3. ४ Ed. तूणीराणि ; **C** with K4 B. ५ Ed. तोत्रान् ; **C**d with D1 **C**a. ६ Ed. कशाः ; **C**d by itself. ७ Ed. शबलैः ; **C**d with K4 B Da1 Dn D4. 5. 7. 8 S. ८ Ed. असंबाधं ; **C**d prob. reads क्षोभयामास संबाधं with D5.

---

[1] MS. रिष्टयः. [2] MS. °भागाः. [3] MS. परावता.

इत्यन्योन्योपमा । **अन्योन्यप्रेक्षया** (३९) परस्परदर्शनेन ॥ इति भीष्मपर्वणि द्वितीयमहः ॥

५२

प्रभातायां तु शर्वर्याम् (५२. १) इत्यादेः **चक्रे निवेशं ध्वजिनी कुरूणाम्** (५५. १३२) इत्यन्तस्यार्जुनपराक्रमातिशयस्तात्पर्यार्थः ॥ **संयाने**[1,1] (१) समरे । **तुण्डे** (३) चञ्च्वौ[2] । **अन्वेव** (१२) पश्चादेव ॥

५३

[**मृत्युं कृत्वा निवर्तनम्** (२)] स्वस्य[3] परस्य वा मृत्युरेव निवर्तकः, नापरसंत्राणादिः । **अनुमानैः**[2] (६) ध्वजादिलिङ्गैः । **संज्ञाभिः** (६) संकेतैः । **परिस्तोमैः** (२०) वि[स्तृतैः] । तैरेव क्षुद्रैः **कुथाभिः** (२०) । **कम्बलैः** (२०) चित्रैः । **स्रग्दामैः** (२०) स्रग्घटितैः दामभिः । अनेन स्रजां बाहुल्यं दैर्घ्यं च विवक्षितम् । **अगणेयानि** (२३) असंख्येयानि । **महामात्राः** (३०) प्रधानानि ॥

५४

कोष्टकीकृत्य (२) रथमण्डलस्य मध्ये कृत्वा । **मिषतां** (११) पश्यताम् । **अपोवाह**[4] (१७) अपनीतवान् ॥

५५

दान्तापीडप्रकर्षिणः[3] (१६) हस्तियुध्यमानाः (sic) । **पिण्डितान्** (३०) एकस्थान् । **वर्मितान्** (३०) कृतसंनाहान् । द्वुह्यं असेति (corrupt) । येन द्वावपि न संहतौ **धावतः** (३५) । **आक्रन्दे** (३७)

---

१ Ed. अनुसंयाने; apparently Cd reads अथ सयाने with K_2 $B_{1,2,4}$ Da Dn $D_{4,5,7,8}$. २ Ed. अनुमानेन. ३ For discussion of the v. l. see *Annals* BORI, vol. xxv, pp. 239–243.

---

[1] MS. संजाने. [2] MS. ववौ. [3] The portion of the comm. from स्वस्य up to संकेतैः is (accidentally) placed at the beginning of the comm. on adhy. 51. [4] MS. आपो वाहे अपनीतत्वात्.

युद्धे । **उल्लिखितं** (६०) लेखनेनाङ्कितः (sic) । **अचिरभा** (८८) विद्युत् । **संवर्तयिष्यन्** (९२) ...... । **अभिसारात्**[1] (९५) प्रतिज्ञानात् । **अभीषून्** (१०२) रश्मीन् । **धूमकेतुः** (१०६) अग्निः । प्रतिघाताय जघान यस्मिन् (corrupt) । **महापताकाः** (११७) शत्रु[ध्व]जस्तस्यैवाश्रयो[2] वैजय[Fol. 3*b*]न्तीनां येषु । **निकृत्तयन्त्राः** (११९) निकृत्तं छिन्नं आश्रयभूतं सारियन्त्रे येषाम् । [**विहितेन्द्रजालाः**[3] (११९)] विहितानि इन्द्रजालान्यद्भुतदर्शनानि येषु । **रोधाः** (१२२) तटाः । **शर्करा** (१२४) वालुकाः । **पाताल**(१२४)शब्देनागाधता विवक्षिता । **शाला[वृ]काः**[4] **रङ्काः** (१२४) श्वशृगालादयः । **संधिः** (१२८) दिनरजन्योरन्तरम् ॥ भीष्मपर्वणि तृतीयमहः ॥

५६

व्युष्टां निशां भारत भारतानाम् (५६. १) इत्यादेः **भ्रातृव्यसनकर्षितः**[5] (६०. ७९) इत्यन्तस्य दुर्योधनाद[1]नज]यस्तात्पर्यार्थः ॥ **व्यालाः** (७) सा[? मा]रकगजाः । **चतुश्चतुर्** (१०) इति वीप्सा दिगपेक्षया । **वरूथिना**[6] (८) रथगुप्तिमता । **सूपस्करं** (९) सुचक्रम् । **सोत्तरबन्धुवेशं** (९) [Fol. 4*a* blank†].

६१

[Fol. 4*b*] शरीरे **जय**(४३–५१)शब्दः स्वरूपतः पूजायाम् । सर्वातिशयेन वर्तनं तस्यार्थः । **सौम्यात्मजात्मजः** (४४) । सोमो ब्रह्मा । तस्य पुत्रः सौम्यो मनुः । तस्यात्मजः कश्यपः । तस्मात्मज उपेन्द्रः[3] । **सु-**

---

१ Ed. अभियानात्; **Cd** with K3. 5 D2. 6. २ Apparently **Cd** reads महापताकोच्छ्रयवैजयन्त्यः with K3 D1–3. 6. ३ Ed. निहतेन्द्रकीलाः; **Cd** with Ś1 K3 D6. ४ Apparently **Cd** reads °शालावृकरङ्क°, which is not found in other MS. ५ Ed. °कर्शितः; **Cd** with Ś1 K0 B2–4 D1. ६ Apparently **Cd** reads 56. 8–9 after 56. 10. † Owing to the blank page, there is no commentary from 56. 10 up to 61. 42.

---

[1] MS. वेचत्. [2] MS. °कर्षिताः. [3] MS. तस्यात्मजं तमुपेन्द्रः.

दुःपा[१]र (४५) सुदुष्कृतयोः पार। महावहे (sic)। महत्यौ द्यावापृथिव्यौ रंहसीति **महोरगः** (४७) अनन्तः[1]। **हरिकेशः** (४७) नीलकेशः। हरिमित्रं[2] वासयतीति **हरिवासः** (४७)। **विशां** (४७) पुरुषाणाम्। **ईशः** (४७)। **व्यक्तं** (४८) दृश्यत्वात्। **अमितानामाभावेन[3] स्थाने[२]** (४८) सर्वाश्रयत्वात्। निगमसृष्ट्यादिनिगमव्यापारात् (sic)। **भावः** (४८) सत्ता। **कृतं** (४९) संस्कृतम्। **गुह्यात्मन्[4]** (५०) पुर्यष्टकेन। **सर्वभूतात्मन्[5]** (५०) अद्वितीयत्वात्। **स्फुट[३]** (५०) सुप्रकाशत्वात्। **संभूत[३]** (५०) देवताकारेणावतारात्। [**संभव** (५०)] भावेन अवतारकत्वात्। **भूतार्थ[४][र्थानि]** (५०) निष्पन्नप्रयोजनभूतानि पृथिव्यादीनि **तत्त्वानि** पञ्चविंशतिः। **लोकाश्चतुर्दश**, तेषा**मीशः** (५०)। **भूतविभावन** (५०) भूतव्यञ्जक। [**आत्मयोने** (५१)] आत्मा योनिः स्वयंभूः। **महाभाग** (५१) महाभो[? भा]गो यज्ञभागस्य। कल्पनं **कल्पः** (५१) सृष्टिः, **संक्षयः** (५१) संहारः, **तत्परः** (५१) प्रपन्नवान्। **उद्भावनः** (५१) व्यञ्जकः। [**मनोद्भाव** (५१)] मनसो भाव इत्युत्पत्तिर्यस्य, मनसिज इति यावत्। [**निसर्गसर्गाभिरत[५]** (५२)] निसर्गानन्दः सहजा[Fol. *5a*]नन्दः। **तपः** (५५) शरीरतापनो धर्मः। **सत्यं** (५५) यथार्थवाक्। [**धर्मकर्मात्मजं** (५५)] धर्मरूप[६]स्य कर्मण आत्मजं कार्यम्। **संस्कारः** (५६) मलहानिः गुणाधिक्यं[6] च। **पक्षिणो[७]** (५९) गिरितुरगादयः। **वयांसि** (५९) हंसादयः। **योगः** (६८) योगफलं परमात्मभावः। न विद्यते अन्तो निवृत्तिः एकाग्रतालक्षणयोगश्च। **सेतुं[८]** (७०) विधारकत्वात्॥

---

१ °पारे in the MS. may be a scribal error. २ Ed. °स्थान. ३ Does **Cd** understand स्फुटसंभूतसंभव as three vocatives? ४ **Cd** understands भूतार्थतत्त्वलोकेश as one word. ५ **Cd** reading in uncertain. ६ Ed. धर्मः कामात्मजः; **Cd** धर्मकर्मात्मजं with K3 B2.4 Da Dn D1.3–8. ७ **Cd** prob. reads 61. 59^d as नगपक्षिवयांसि च. ८ **Cd** apparently reads 61. 70^c as अनन्तमध्यं तं with Ś1 Da1 M2.

---

1 MS. अनङ्ग. 2 MS. हरिमित्र. 3 MS. अमितानामाभारेन. 4 MS. गुह्यात्मनः. 5 MS. °भूतात्मनः. 6 MS. गुणाधीनं.

६२

योगात् (२) चित्तैकाग्रतायाः । **भूतात्मनः**[1] (६) अतीतस्वभावस्य । य इमे वषष्टी(sic) भविष्यभवितव्यतयोरपर्यन्तत्वेन बुद्धेरगोचरत्वात् परत्वं भवितव्यं तव यशःप्रकाशकत्वात् ॥ **वि[श्व]कर्मणा** (१७) विष्णुना । [**अर्च्यः** (२९)] अर्घ्यपुष्पादिभिः । **इज्यः** (२९) यज्ञैः । **अन्यः**[2] (३१) राक्षसात् । **प्रकृतिः** (३३) स्वभावः । [**कृतलक्षणैः** (३८)] कृतमनुष्ठानलक्षणं चिह्नं येषाम् ॥

६३

आगमं (१) यस्मादागच्छति । **प्रतिष्ठां** (१) अस्मिंस्तिष्ठति । **परं** (२) यस्मान्न दृश्यते (२) तस्मादागमः । **अप्सु वै शयनं चक्रे** (४) इति आपः प्रतिष्ठायोगादात्मन्येकाग्रतया । **तत्र**[2] (१२) अप्सु । कर्णात्स्रवतीति[3] **स्रोतोभवं**[3] (१२) कर्ण्णमल(sic)भवम् । **अपचितिं** (१२) हानिम् । **यान्तं**[4] (१२) व्रजन्तम् । **कुर्वन्** इति पाठे अपचितिं (१२) पूजाम् । [**ब्रह्मभूतं** (१६)] ब्रह्मभावं गतम् । [**योगभूतं** (१६)] योगेन प्राप्तं विषयीभूतम् ॥

६४

शरीरोत्थं (६) रूपादि, तच्च **अव्यक्तं** (६) दृश्यादृश्यत्वात् । दृश्यादृश्यत्वं चेन्द्रियव्यापारे चादर्शनात् । **मनसि स्थितम्** (६) सुखदुःखेष्वादितश्च व्यक्तं, सति तस्मिन्सदा दृश्यत्वात् ॥ विश्वोपाख्यानं समाप्तम् ॥

६५

व्युषितायां च शर्वर्याम् (६५. १) इत्यादेः **कुरवश्च य**[Fol. 5b]**थाविधि** (७०. ३७) इत्यन्तस्यार्जुनपौरुषातिशयस्तात्पर्यार्थः ॥ हे **मारिष** (२०) पण्डित ॥

---

१ Ed. भूतात्मा यः ; Cd with Ś1 Ko–3. २ Cd apparently तत्र for चापि. ३ Ed. °स्रोतोद्भवं ; Cd with K3. 4 B1 Dn2 D4. 7 Ca. ४ Ed. कुर्वन् ; Cd with B2–4 D1. 3 Ca. e.

---

[1] MS. शुद्धेर्. [2] MS. अन्ये. [3] MS. कर्णा स्रवतीति.

६६

रजांस्येव मेघाः, शस्त्राण्येव विद्युतः (११)। **आयोधनं** (277*) युद्धम् ॥

६७

शक्रस्य (५)। **कांदिग्भूताः** (८) भयद्रुता जाता इत्यर्थः । **श्रान्तपत्राः**[2] (८) श्रान्तवाहनाः । **आर्तायनं** (९) भीतानां गतिः । **व्यवालीयन्त**[3] (११) व्यवधानलक्षणं लयं कृतवन्तः । **काम्बोजैः** (१२)काम्बोजदेशोद्भवैरश्वैः । **नीडं** (३०) रथिनिवासभूः । **वांतमाददिरे**[4] (३४) पलायिताः । **नागवारः**[5] (३७) शेषः । **रथान् विकर्षन्तो वारणाः सर्वा दिशः संपेतुः** (३९) इत्यन्वयः । **सर्वशब्दः** (३९) गायत्रशब्दः, तत्र गच्छन्तीति यावत् । **रूपं** (४०) मण्डनम् । नलिनीजालमिव **विषक्तं**[1] (४०) मुक्तम् । परि विः (corrupt) ॥

६८

[**नि**]**कृतः** (६) बञ्चितः । **नभसि** (१२) आकुले सूर्यरश्मिभिः दुष्प्रेक्ष्ये ॥

७०

[**लोहितायति** (३१)] लोहितं रुधिरं[2] तद्वदाचरति । **अवहारः** (३५) युद्धनिवारणम् ॥ इति पञ्चमो युद्धदिवसः ॥

७१

विहृत्य[6] **ते ततो राजन्** (७१. १) इत्यादेः **संहृष्टः शिबिरं ययौ** (७५. ५९) इत्यन्तस्य भीमधृष्टद्युम्नयोः पराक्रमातिशयस्तात्पर्यार्थः ॥ **कल्प्यतां**[3]

---

१ 277* is inserted by N. २ Ed. भ्रान्तपत्राः ; **Cd** by itself. ३ Ed. व्यव° ; **Cd** with Ś1 K4 B1. 2 Da Dn D3–5. 7. 8 **Cap**. c. ४ Ed. वीतम् ; **Cd** with Ś1 Ko–3 B2–4 Da Dn1 D2 (before corr.). 3–5. 7 T2 **Ca**. ५ Ed. नागराज- ; **Cd** by itself. ६ Ed. विहृत्य च ततो ; **Cd** by itself.

---

1 MS. विसक्तं. 2 MS. रुचिरं. 3 MS. कल्पतां.

(२) संनह्यमानानाम् । यथा **समदा वराङ्गना** (३३) समागमं पश्यति तत्र तत्र मुह्यति ॥

७२

अभिज्ञानं (२) सर्वज्ञानम् । केषां संधिः (sic) । **सर्व[१]कामं मनोऽस्माकं** (? २) । प्राधान्यतः । **लघुवृत्तं** (३) । शीघ्रव्यापारम् । **आयतप्रायं** (३) प्रासिबहुलम् । **सारगात्रं** (३) । **अनामयं** (३) निर्व्याधि । **नियुद्धे** (४) बाहुयुद्धे । **प्रासः** (५) कुन्तः । **ऋष्टिः** (५) खड्गः । **भिण्डिपालेषु** (५) गोफ[1]णेषु । **कणपेषु** (६) मुकुरेषु । **अपरोक्षं** (७) प्रत्यक्षदर्शी । **आरोहे** (८) हस्त्यादीनाम् । **प्रत्यवस्कन्दे** (८) हस्त्यादिभ्योऽवतरणे । **सरणे** (८) प्रसरणे । [Fol. 6*a*] **सान्तर[2]प्लुते** (८) मध्यप्लवयुते । **याने** (८) प्रतिगमने । **व्यपयाने** (८) पलायमाने नेहातिवर्तते । **वेतनेन** (९) मूल्येन । **गोष्ठ्या** (१०) प्रियवचनेन । **नोपचारेण** (१०) पूज[3]या । **न बन्धुनिमित्ततः** (१०) बन्धुभावेन । [**न**] **सौहृदबलैः** (१०) न मित्रबलैः । [**कुलेनं[३]** (१०)] कुलीनतमाय । [**परिग्रहैः** (१०)] परिग्रहोन्नतेन । किंतु **वेतनेनोपपा[4]दितः** (९) पूर्वेणान्वयः । **आर्यं** (११) पण्डितम् । **मनस्वी** (११) साहंकारः । [**पक्षि[४]संकाशैः** (१४)] पक्षिसदृशैः वेगवत्तया । **रत्न[५]पट्टैः** (१६) रत्नरूप (sic) । **समन्वि[५]तं** (१६) अलंकृतम् । **दिष्टं** (१९) दैवम् । **यथा[६]गमं** (२५) आगममनतिक्रम्य ॥

७३

[**धर्मसंकरकारिते** (१)] धर्मस्य द्यूतधर्मस्य संकरो मायाकृतेनाधर्मेण योगः, तेन कारिते युद्धे । त्वं यान्यनृतानि **दृष्टवान्** (१) **न तानि दुर्योधन**

---

१ Ed. अभिकामं ; **Cd** alone. २ New pāda ? ३ Ed. नाकुलीन° ; **Cd** with K1. 2. ४ Ed. पक्षसंकाशैः ; **Cd** with B1. 3. 4 Dn D1. 3. 4. 6–8 **Ca**. ५ Ed. रत्नपट्टेन सांचितम ; **Cd** by itself. ६ Ed. यथागतं ; **Cd** with M1. 3–5.

---

1 MS. गोफलेषु. 2 MS. सत्येवप्लुते (sic). 3 MS. पूजाया. 4 MS. वेदनोपादितः.

इत्यन्वयः । **संघर्षः** (२३) एकत्र मिलितानां घनता । **एकायनं** (२७) एकमेव शरणं मार्गः[1] । **अस्वस्ति** (२८) अकल्याणम् । **निःशल्यं** (३८) गात्रेभ्य उद्धृतशल्यम्[2] । **राजगृद्धी** (४८) राजरक्षी[3] । मदेन (५७) यौवनमदेन **मूर्छा**[4] (५७) कर्तव्याप्रतिपत्तिः, तया **अन्विता** (५७) यथा **आत्मानं** (५७) वारितुं पुरुषेभ्यो निवारयितुं न शक्नोति तथा[5] पलायमानां सेनां निवारयितुं न शक्ता इत्यर्थः ॥

७४

परासुकरणं (४) मारणम् । **पशुगणान्** (२९) कालवञ्चनानभिज्ञान् ॥

७५

संग्रामरभसो (१) युद्धसत्वाः (sic) । **प्रणोत्स्यामि** (४) स्फोटयिष्यामि । **दुरोदरो** (५) द्यूतकारः ॥ इति षष्ठो युद्धदिवसः समाप्तः ॥

७६

अथ शूरा महाराज (७६.१) इत्यादेः **प्रेक्षणीये बभूवतुः**[6] (८२. ५६) इत्यन्तस्य पाण्डवानां दुर्जयत्वं तात्पर्यार्थः ॥ **जातमन्युं** (७) जातशोकम् । **नाच्छादयते**[१] (sic ; ८) न तिरोदधामि । [Fol. 6b] **प्रतीतः** (१२) प्रत्ययं गतः । **आदियुगे** (१८) कृतयुगे । **तदानीम्** (१८) अनघकाले[7] । **रूपम्** (१९) आकारः । **वर्णो** (१९) गौरादिः ॥

७७

प्रत्यङ्मुखं[२] (२०) पश्चिममुखम् ॥

७८

भीमः (९) भयानकः । **अभीषवः** (११) प्रग्रहाः । **श्वेतं** (१२)

---

१ Ed. न चात्मानं छादयेऽहं. २ Ed. °ङ्मुखो ; **C**d alone.

---

[1] MS. मार्गं. [2] MS. उद्धृतमशल्यै(sic). [3] MS. राजरक्षा. [4] MS.. मूर्छेव मूर्छा. [5] MS. यथा. [6] MS. ववभूरित्यंतस्य. [7] MS. अघनकाले.

शुभ्रम् । **शरावरम्** (२८) । **आविध्य** (३३) भ्रामयित्वा । **विजयात्** (३९) अर्जुनात् ॥

७९

धृत्या[1] (२) प्रगल्भता[त्वा]त् । **निष्टानकः** (३०) क्रन्दनशब्दः । **अपोवाह** (५२) निःसारितवान् ॥

८२

इति सप्तमो युद्धदिवसः ॥

८३

परिणाम्य निशां तां तु (८३. १) इत्यादेः **गमयामास पार्थिवः** (९४.२०) इत्यन्तस्येश्वरेच्छानुगृहीतं पाण्डवानां पौरुषं तात्पर्यार्थः ॥ **आस्फोटितं** (२३) द्विगुणवान् कर्पटाघातः । **उत्क्रुष्टं** (२३) टंकारः । **नखरः** (३५) कर्तरी । **आर्षभं**[2] (३०) वृषभचर्म ॥

८४

निष्टानकः[3] (९) सव्यथः शब्दः । **घोरः** (९) कटुः । **भयानकः** (१०) हृदयदारी ॥

८६

क्रोडः (१७) उत्सङ्गः । **घोणा** (१७) नासा । एतेन घटना चोक्ता । **तक्ष्यमाणाः**[2] (२१) ॥

८७

कालः[4] (७) मृत्युः । **अन्तकः** (७) मरणम् । एतेनानिवर्तनीयत्वं दर्शितम् ॥

८८

अपक्रमणे[5] (१२) अपसरणे ॥

---

१ Ed. हृष्टं; Cd alone. २ Ed. तक्ष° ; Cd with K5.

---

[1] MS. आविद्धं. [2] MS. रार्षभं. [3] MS. निष्टातकः. [4] MS. कलौ. [5] MS. प्रक्रमे.

८९

वैशसे (२३) युद्धे । **निरवग्रहाः** (२७) अवारिताः ॥

९०

[**कर्मारपायितान्** (३२)] कर्मारो लोहकारः । तैलपायितान् कुन्दधौतान् ॥

९१

सप्तधा (३२) गण्डद्वये नेत्रे[1] कर्णद्वये मुखे च । **परः[शतान्]** (३५) असंख्यातान्[2] । [**उपावृत्तमदः** (४७)] उपावृत्तो निवृत्तो मदो यस्य। **अमर्षात्** (५१) क्रोधात् । **साध्वसं** (५१) भयम् । **संचुकोच** (५४) संकुचितः । **विकृतः**[1] (५६) विकृतगण्डः ॥

९२

गोवृषो (३१) गोश्रेष्ठः । **अपविद्धानि** (४७) पतितानि । **कलापाः**[3] (४७) तूणीराणि नित्यरज्जूर्वा । **निर्मुक्तः** (४८) मुक्तकञ्चुकः । **तोमरावापः**[2] (५२) तोमरावरणम् । **स्रस्तजिह्वैः** (६३) पातितरसनैः । **विघाटिकाभिः**[3] (६८) प्रयुक्तीभिः । **कुथाभिः** (६८) कम्बलैः । **उरश्छदैः** (७०) कवचैः । **घोरे** (७८) भयंकरे । **रौद्रैः**[4] (७८) प्रचण्डैः । **सुदारुणे** (७८) महाभये ॥

९३

निकृतिद्वयम् (? ६) । **न्यासय** (१२) पातय । **अनुयात्रम्** (१५) अनुचरः । [**भण्डीति** (२१) ।] महांति (sic) पूर्वदेशे प्रसिद्धम् । **पराध्येन**[5] (२१) उत्कृष्टेन । **अरजः** (२२) रजःसंसर्गे न संदर्शनेऽनुकूलः[4] । [**शैक्षं** (२७)] शैक्षिकं शिक्षोचितम् । **स्पर्धं** (? ३४) संघर्षः ॥

१ Ed. विकटः; **Cd** alone. २ Ed. तोमरांश्चापि; **Cd** with Ś1 Ko. ३ Ed. विघाटितविचित्राभिः; **Cd** apparently विघाटिकाभिश्चित्राभिः, not found elsewhere. ४ Ed. रौद्रे; **Cd** alone. ५ Ed. पराध्येन; **Cd** with Ko. 2. 3 Da1 D2. 5. 6 T2 Cc.

[1] MS. त्रये. Cf. हस्त्यायुर्वेद २३.४ करात्कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्यां च परिश्रुतः ।
[2] MS. °ख्याताः. [3] MS. कालापाः. [4] MS. रजःसंसर्गानसंदर्शने.

९४

पर्याप्तं (५) समक्षम् । **क्षयं** (२०) गृहम् ॥ इत्यष्टमो दिवसः ॥

९५

प्रभातायां तु शर्वर्यां (९५. १) इत्यादेः **पाण्डवाश्च तथा भीष्मं** (१०४. १) इत्यन्तस्य भीष्मस्य अर्जुनादन्येन दुरुपसंहारस्तात्पर्यार्थः ॥ **प्रत्यादेशं** (२) आक्षेपम् । **निर्वेदं** (३) खेदम् । **आर्यं** (?) पण्डितम् । **संप्रहारं** (४४) युद्धम् । **वलाः**[१] (५०) काकाः । **वायसाः** (५०) द्रोणकाकाः । **अभ्याहतानां**[२] (५३) अभिमुखोत्तरकालहतानाम् ॥

९६

पिशङ्गः (१) पिङ्गलः । **सर्वपारशवैः** (३७) सर्वलोहैः । **कटुकोदयः** (५१) श्मशानोदयः ॥

९८

गहने (७) वने । **अभ्रघनान्**[1][३] (१७) सान्द्रान्घनान्[2] ॥

९९

आगस्कृत् (४२) अपराधकारी ॥

१००

महामात्रौ (२०) प्रधानपुरुषौ । **व्यंसयामास**[४] (३०) वञ्चयामास ॥

१०२

आक्रन्दे (२७, ५६) युद्धे । **मणिः** (५७) इन्द्रनीलः । **अन्वगेव** (६२) पश्चादेव । **आपूर्णं**[3] (६९) कलकाभिरिति शेषः ॥

१०३

द्वीपो (३४) यथा मज्जतां[4]माश्रयः । **उपप्लुवे**[५] (३५) विराटनगरे ।

---

१ Ed. बकवायसाः; **Cd** with T G1. 2. 4 M4. २ Ed. अभ्यायतीना, **Cd** alone. ३ Ed. °गणानिव; **Cd** with K3. 5 D2. 3. ४ Ed. ध्वंसया°; **Cd** with K2. 4 B Da Dn D3–5. 7. 8 M. ५ Ed. उपप्लव्ये; **Cd** with Ko Da1 D5.

---

1 MS. अभ्रं घनात्. 2 MS. सान्दात् घनात्. 3 MS. आपूरणे. 4 MS. सज्जताम्.

विपरीतं (३९) प्रकृतेरिति[1] शेषः । **गतसत्त्वो** (३९) गतबुद्धिः । **द्रौपदो** (७५) द्रुपदपुत्रः । **दुष्पोषे**[2] (७३) निर्धनबहुकलत्रे । **अमङ्गल्यध्वजे** (७४) नपुंसके । **पैरुषीकृतः**[2] (८६) कठिनदेहकृतः । [Fol. 7b] **पूर्वेन्द्र** (९२) पूर्वं कारणमिन्द्रो यस्य । **आततायिनं** (९५) वधोद्यतं, घातकमित्यन्ये । आततायिभ्यो व्यावर्तयति घातकम् (९५) आततायिनम् । **अन्यान्** (९९) नान्यं, तत्रापि प्रगतं समीपस्थम् । उपलक्षणमेतत् हननसामग्रीसमवधानस्य । तेन पलायनादिभिरपि वञ्चयितुं शक्यते, तथापि न हन्यत इति भावः ॥ इति नवमो युद्धदिवसः ॥

१०४

ततस्ते पाण्डवाः सर्वे (१०४. २)† इत्यादेः **वचनं पार्थिवोत्तम** (११५.६५) इत्यन्तस्य भीष्मादीनां कथमुपसंहारः । सत्यम् । इह भारते वर्षे काल[3]-प्रभावोपसंहृतसर्ववंशे सर्ववंशसारया[4] वसुंधरया धर्मवतामतीतवर्तमानजन्मार्जितसुकृतानुरूपं भोगसंपादनमेव भारं मन्यमान(त)या सुकृतानुरूपे[5] भोगसंपादनक्षमे लोकान्तरे तेषां गमनं प्रार्थितमुपसंह्रियते । यथा दरिद्रस्यापि भारः अधार्मिकानां तु धर्मस्य तामस्यगुरुत्वाद्(sic) व्यक्तमेव भारतत्त्वमिति युक्त उपसंहारः ॥ **काल्यमानं**[6] (२२) विद्राव्यमानम् ॥ **अञ्जलिकैः** (३०) अञ्जल्याकारफलिभिः । **अमितं** (३१) व्यक्त्यापेक्षया[7] वा । **कामं** (४१) यथेष्टम् । **अभ्यस**[8] (४१) ॥

१०५

रथसिंहो[3] (४) रथप्रतिबन्धः[9] । **पालः** (१७) रक्षिता । **काल्यते** (१७) विद्राव्यते । **स्थाने** (२१) युद्धे निवृत्तौ । [**संधारयन्** (२३)] धैर्यं स्थापयन्[10] ॥

---

१ Ed. °रीतः ; Cd by itself. २ Ed. दुष्प्रेक्ष्ये ; Cd alone. ३ Ed. °भङ्गो ; Cd (to judge by its paraphrase) reads °संगो with Ś1 Ko. 1, 3 D2. 3.

† This need not necessarily mean that Cd om. 104. 1 with Ko. 1.

---

1 MS. प्राकृतेः. 2 MS. पुरुषी°. 3 MS. कलं. 4 MS. °संहृतसर्ववंशसर्ववंशे सारया. 5 MS. °नुरूपं. 6 MS. कल्य°. 7 MS. व्यक्तपे°. 8 MS. अभ्यस्यत्. 9 MS. °बन्ध-. 10 MS. स्थापयत्.

१०६

दंशितः (५) रणोद्यतः ॥

१०८

यो[ग]म् (५) अतो मया एकीभावः । **शान्तानि**[1] (६) परपक्षे, **घोराणि** (६) आत्मपक्षे । **रसते** (७) शब्दं करोति । **व्यथते** (७) कम्पते । **अनुष्टनति** (७) भयेन शब्दं करोति । **परिघः** (९) रश्मिदण्डः । **अ[वाक्शि]रा** (१२) वसुधाधोमुखकोटिद्वयः[2] । **आयोधनं** (१७) रणम् । **अमङ्गल्यध्वजः** (१९) नपुंसकः । अर्जुनेन **कुरुवृद्धस्य**[3] (२०) उपद्रवणं पीडनं, **युधिष्ठिरस्य [च] क्रोधः** (२१) [अ]वन्ध्यः । **भीमार्जुनयोः** (२१) [Fol. 8a] संगतमुक्त्वा[4] क्रोधः । तद्द्वयमवन्ध्यम् । अनेन लिङ्गेन उपद्रवणं पीडनं **प्रजा[नां]** (२१) मम **ध्रुवं** (२१) सत्यं मेऽनुमीयते । **[निमित्तज्ञश्च** (२२) **]** निमित्ततमर्हन्ति यावत् (sic) । **तस्य** (३२) युधिष्ठिरस्य विशेषणम् । **तपोदावशरीरस्य**[5] (३२) इति । **मन्युः** (३२) शोको द्यूतादिपरिभवजनित एव । स **प्रभवः** (३२) कारणं यस्य स **कोपः धार्तराष्ट्रस्य सुदुर्मतीं** (३२)[२] सेनां[३] हन्तीत्यन्वयः । **पाञ्चालं** (३५) द्रुपदम् । **राज्ञः** (३६) युधिष्ठिरस्य ॥

११०

बर्हिणवाहिनां[४] (२३) मयूरपक्षिणाम् । **ग्रहः**[५] (४३) पक्षः । **तत्र हि** (४३) भीष्मेति निमित्तं यस्मात् द्यूतकर्तृ दुर्योधनमयो (sic) । द्यूतफलमाह । **विज[या]य** (४३) इति ॥

१११

निरविद्यत (१०) निर्वेदं जगाम ॥

---

१ Ed. शान्तासु ; Cd with K3. 4 B3 Cc. २ Ed. धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ; Cd alone. ३ Cd gloss for वाहिनीम् (for भारतान्) in 32^d with B3 T1 G ? ४ Ed. °वाजानां ; Cd alone. ५ Ed. ग्लहः ; Cd with K2. 3. 5 D2. 5 Cc.

---

1 MS. °पक्षो. 2 MS. अरावासुदेवोमुखक°. 3 MS. गुरु°. 4 MS. संगीते मुक्त्वा. 5 MS. °दाव may have been meant for °दग्ध.

११२

समुद्यं (४३) संग्रामम् ॥

११४

शतह्रदा (२९) विद्युत् । **कालीं** (३३) सत्यवतीम् । **निधने** (३६) अवसाने । **पृषतैः** (३६) बिन्दुभिः ।

अर्जुनस्य इमे बाणा[1] नेते[? मे] वाणाः शिखण्डिनः ।
कृन्तन्ति मम गात्राणि माघमासे गवा इ[वामि]व ॥ ६०

इमे मर्मभेदकतया अनुमीयमाना **अर्जुनस्य बाणा न शिखण्डिन इमे** । द्विरुपन्यासोऽर्जुनसंबन्धितया निषेधात् । **कृन्तन्ति मम गात्राणि** । यथोक्तप्रतिषेधलिङ्गभूतानां लाघवादिक्रियाणामुपलक्षणम् । अत्र दृष्टान्तः । **अर्जुनस्य** धवलस्य चन्द्रस्येति यावत् । वणन्ति शब्दं कुर्वन्ति वणाः सलिलानि, तेषामिमे विकारा **वाणाः** । शिशिराणि **माघमासे** शिशिरर्तुप्रथमभागे **गवां** सूर्यरश्मीनां गायत्रीव **गात्राणि** शरीरावयवान् । दाहप्रकारभरंस्यादि (sic) **कृन्तन्ति** छिन्दन्ति । **इव**शब्द [Fol. 8*b*] उपमायाम् । अत्र चेदं विवक्षितम् । यथा सूर्यरश्मीनां कारणभूतानां कार्यरश्मिभिश्चन्द्ररश्मिभिः कर्तनम् । कार्यत्वं च रश्मीनां सूर्यरश्मीनामेव चन्द्रे अनुप्रवेशात् । तथा द्रोणाद्यध्यापकद्वारेण ग्राहितैरस्मत्कार्यभूतैरर्जुनबाणैरस्मत्कार्यभूतैरस्मन्मर्मणां कारणभूतानां छेदनम् । अथ वा । वणन्ति शब्दान्कुर्वन्तीति **वाणाः** पुत्राः । **आसेगवौ[वां]** कर्कटानां गात्रं कृन्तन्ति । **माघं**[1] मघाभावो यथा भवन्ति[? ति] । कर्कटानां मघाभावस्तिर्यक्त्वात् । अर्जुनस्य तु युद्धेनाततायिवधस्य विहितत्वात् ।

ऐश्वर्यभूतः (९८) ऐश्वर्यं प्राप्तः । **उरुग्राहः**[2] (१०४) ऊरुस्तम्भः[2] । **अतर्कितः** (१०५) अचिन्तितः । **परत्र च परा गतिः**[3] (१०७) । संग्रामे

१ Ed. वाणा in both places. Ed. also transp. 60^{ab} and 60^{cd}. २ Ed. ऊरु°; **C**d with K3 Da1 Dn D7. 8. ३ Ed. परां गतिम्; **C**d alone.

[1] MS. °माणा. [2] MS. उरु°.

शत्रुवधस्य पुण्यहेतुत्वात् । **महोपनिषदं** (११२) महारहस्यं । **ज्ञानं**[१] (११२) ज्ञानयोगम् । **जपन्** (११२) । ॐकारमिति शेषः ॥

११५

अश्मसारं (४) लोहम् । **सीमावृक्षे** (९) मर्यादातरौ । **उपधानं** (३२) गण्डूकम् । **व्यवसायपुरोजवः**[1] (४१) निश्चयपुरःसरः[2] । **उदगृह्णात्** (४२) चिक्षेप । **उपासिष्ये** (५०) आराधयिष्ये । चक्षुषा हन्तीति **चक्षुर्हणम्** (६२) ॥

११६

व्युष्टायां [तु] महाराज (११६. १) इत्यादेः **यायात्** .... **प्रति** (११७. ३४) इत्यन्तस्यार्जुनगुणोत्कर्षस्तात्पर्यार्थः ॥ **पृथग्जनाः** (३) प्राकृताः । **समभ्ययुः** (३) पूजया अभिगताः । **भूतानि** (३) देवमनुष्यसिद्धादीनि[3] । **तमोनुदं** (३) रविम् । **वाराः**[4] (४) वैरणीयाः[5] । **अन्वासन्त**[२] (६) सेवितवन्तः । अस्त्रशस्त्राः पुरः शस्त्रं वा (corrupt) । **उच्चावचान्** (११) [Fol. 9*a*] नानाविधान् । तथा [**रथेषुभिः**[३] (१७)] रथिनस्तेषामिषुभिः । [**विकुर्वतः** (२५)] सर्वलोकापेक्षया विशेषमपि कुर्वतः । **व्यधर्मन्**[४] (२७) भ्रामितवन्तः । **परीतबुद्धिः** (३५) परि वर्जयित्वा इता गता बुद्धिर्यस्य । **सौहृदानां**[५] (४७) सुहृत्संबन्धिनाम् । **एतदन्ताः** (५०) एष भीष्मोऽन्तोऽवसानं येषाम् । **स्थ** (५०) भवथ । [**यत्वा** (५१)] **आत्मानम्** (५१) आत्मन्येव योज्य । आत्मानमिति शेषः ॥

११७

जन्मशय्याम् (३) प्रसूतिरायाह (sic) । **वृषः**[6] (४) कर्णः ।

---

१ Ed. योगम्; **Cd** alone. २ Ed. °सत; **Cd** with $K_{2.4}$ B D (except Da_2 D_5). ३ Ed. महेषुभिः; **Cd** with $K_{3.5}$. ४ Ed. व्याविध्यन्; **Cd** alone. ५ Ed. सौहृदं वा; **Cd** with $K_{3.5}$ D_2.

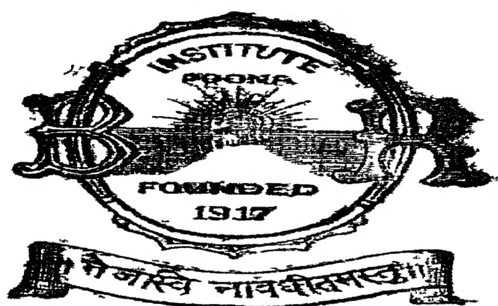
1 MS. °पराजय. 2 MS. °पुरःसराः. 3 MS. °सिद्धादीम्. 4 MS. धाराः. 5 MS. धरणीयाः. 6 MS. वृष.

अक्षिगतः (५) द्वेष्यः[1] । अनागाः (५) अनपराधः[2] । बाल्ये (६) श्लेषणचर्मणा (sic) । रहिते[1] (७) एकान्ते । धिष्ण्यं (७) गृहम् । अवकीर्णः (२२) त्यक्तः । वृत्तवान् (३०) चरितवान् । अपगमन् सद्यः (corrupt) । यस्माद् यतो धर्मस्ततो जयः (३३) इति ॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीदेवबोधकृतमहाभारतदीपिकायां भीष्मपर्वव्याख्यानं[3] समाप्तम् ॥ ॥

श्रीशाके १६८८ आश्विन सुदि ५ बुधे लिखितमिदं रामभद्रपंतेन ॥ ॥

१ Ed. रहितं ; **Cd** alone.

[1] MS. द्विष्यः. [2] MS. °राधाः. [3] MS. °पर्वाख्यानं.

INSTITUTE
POONA
FOUNDED
1917
तेजस्वि नावधीतमस्तु